

HEINRICH BÖLL STIFTUNG
SOUTHEAST ASIA

เป็นพ่อแม่

หลังชีวิตคู่แยกทาง

มุมมองด้านกฎหมาย

มิติหญิงชาย และวาทกรรม

เป็นพ่อแม่หลังชีวิตคู่แยกทาง: มุมมองด้านกฎหมาย, มิติหญิงชายและวาทกรรม

โครงการศึกษาการแบ่งปันภาระในการดูแลบุตร ภายใต้สถานการณ์หย่าร้าง/แยกกันอยู่

ผู้สนับสนุนโครงการและการจัดพิมพ์:

มูลนิธิโฮนริค เบิลล์ สำนักงานภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

91/9 อุโมงค์ซอย 5 ถ.สุเทพ อ.เมือง จ.เชียงใหม่ 50200

โทรศัพท์: 053 810 430 – 2 โทรสาร: 053 810 124

อีเมล: sea@hbfasia.org เว็บไซต์: <http://www.boell-southeastasia.org>

ผู้รับผิดชอบโครงการ:

โสภิตา วีรกุลเทวัญ

ผู้ประสานงาน:

วรวรรณ วรรณลักษณ์

ผู้เขียนบทความ:

บุษกร กาศมณี

ปราโมทย์ ภัคดีณรงค์

ลัดดา ประสพสมบัติ

สมชาย ปรีชาศิลปกุล

สุภาภรณ์ อัมภุมงคล

เสนาะ เจริญพร

พิมพ์ครั้งแรก:

ธันวาคม 2552

เลขมาตรฐานสากลประจำหนังสือ:

978-974-235-894-5

ออกแบบปก:

ประพัฒน์ ศรีมงคล

ภาพถ่ายปก:

นิตินันท์ วิวัฒน์กลไชย

ออกแบบรูปเล่ม/พิมพ์ที่

วนิดาการพิมพ์ เชียงใหม่

โทรศัพท์ (053) 110503-4

สารบัญ

คำนำ	ข
บทนำ	ง
กฎหมายและนโยบาย	1
• ระบบกฎหมายไทยและสภาวะแม่เลี้ยงเดี่ยว สมชาย ปรีชาศิลปกุล	2
• นโยบายการดูแลบุตรหลังพ่อแม่แยกทาง: ประสบการณ์ต่างประเทศ บุษกร กาศมณี	46
วาทกรรมว่าด้วยความเป็นแม่และพ่อ	73
• วาทกรรมแม่เลี้ยงเดี่ยวในสังคมไทย บุษกร กาศมณี	74
• วาทกรรมว่าด้วยความเป็นพ่อในสังคมไทย เสนาะ เจริญพร	104
เรื่องเล่าของแม่และพ่อหลังแยกทาง	149
• แว่ว “เสียง” เรียงเรื่องเล่าจากแม่เลี้ยงเดี่ยวคนชั้นกลาง สุภาภรณ์ อัมภมมงคล	150
• กว่าจะเป็นแม่เลี้ยงเดี่ยวในสังคมเมือง ลัดดา ประสพสมบัติ	204
• ความเป็นพ่อในสภาวะครอบครัวหลังสิ้นสุดความเป็นสามีภรรยา ปราโมทย์ ภัคดีณรงค์	236
เกี่ยวกับมูลนิธิไฮนริค เบิลล์	281

วาทกรรมแม่เลี้ยงเดี่ยวในสังคมไทย

แม่เลี้ยงเดี่ยว หรือ single mother เป็นปรากฏการณ์ที่มีการพูดถึงอย่างกว้างขวางในสังคมไทยในช่วงระยะเวลา 10 ปีมานี้ ทั้งๆ ที่ครอบครัวแบบแม่ที่เลี้ยงลูกโดยลำพังไม่ใช่ปรากฏการณ์ใหม่ในสังคม ผู้หญิงที่มีลูกและไม่สามารถดำรงชีวิตคู่ไว้ได้ไม่ว่าจะด้วยเหตุใดก็ตาม ล้วนมีอยู่ทุกยุคทุกสมัยและทุกสังคม ซึ่งครอบครัวแบบนี้นับวันจะเห็นได้ชัดว่ามีจำนวนเพิ่มมากขึ้นโดยประเมินได้จากสถิติการหย่าร้างในประเทศไทยที่มีจำนวนมากขึ้น (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2550: 20)

นอกจากนี้ยังมีการเพิ่มขึ้นที่นอกเหนือจากภาวะทางกฎหมาย เช่น เกิดจากการท้องเมื่อไม่พร้อม การเสียชีวิตของคู่ชีวิต หรือการทิ้งร้าง เหล่านี้ล้วนส่งผลให้จำนวนของครอบครัวแบบพ่อแม่ที่เลี้ยงลูกโดยลำพังมีจำนวนเพิ่มขึ้น โดยรายงานประชากรและสังคม 2552 ที่จัดทำโดยสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล ระบุว่าครอบครัวไทย 1.3 ล้านครอบครัวเป็นครอบครัวพ่อแม่เลี้ยงเดี่ยว (สำนักงานกิจการสตรีและสถาบันครอบครัว, 2552: ระบบออนไลน์)

การเพิ่มขึ้นของครอบครัวที่มีพ่อหรือแม่เลี้ยงลูกเพียงคนเดียวนี้ กลายเป็นปรากฏการณ์ทางสังคมที่เริ่มได้รับการสนใจจากภาคส่วนต่างๆ ที่ทำงานในประเด็นเกี่ยวกับครอบครัวมากขึ้น กระทั่งสำนักงานกิจการสตรีและสถาบันครอบครัว กระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ยังได้จัดครอบครัวดังกล่าวเข้าเป็นส่วนหนึ่งของ “ครอบครัวที่มีลักษณะพิเศษ”

อย่างไรก็ตาม ในครอบครัวที่มีพ่อหรือแม่ที่เลี้ยงลูกคนเดียวส่วนใหญ่แล้วจะเป็นแม่มากกว่าที่ต้องรับภาระเลี้ยงลูก ตามการสำรวจของสำนักวิจัยเอแบคโพลล์ มหาวิทยาลัยอัสสัมชัญ (2552: ระบบออนไลน์) ที่พบว่ากลุ่มตัวอย่างในเขตกรุงเทพมหานครและปริมณฑลมีการรับรู้ ผู้ที่อยู่ในครอบครัว

แม่หรือพ่อคนเดียวต้องรับภาระเลี้ยงดูบุตรตามลำพังส่วนใหญ่จะเป็นแม่ (ร้อยละ 59.0) มากกว่าพ่อ (ร้อยละ 17.9)

ทัศนคติของสังคมไทยที่มีต่อผู้หญิงที่เป็น “แม่” ที่เป็นแม่ที่เลี้ยงลูกโดยลำพังนี้มีความแตกต่างกันออกไป มีทั้งในแง่มุมมองเชิงบวกที่เห็นอกเห็นใจและเชิดชูความเข้มแข็งของการเลี้ยงลูกโดยไม่พึ่งพาผู้ชาย ทว่า ก็ยังมีมุมมองในเชิงลบต่อแม่เลี้ยงเดี่ยวอยู่เช่นกันในฐานะที่ไม่สามารถดำรงความสัมพันธ์แบบครอบครัวที่สมบูรณ์ได้

บทความชิ้นนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อสำรวจวาทกรรมว่าด้วยแม่เลี้ยงเดี่ยวในสังคมไทยที่ปรากฏในงานเขียนเชิงวิชาการ ซึ่งแม้ว่าจะพบงานศึกษาเกี่ยวกับเรื่องนี้จากต่างประเทศพอสมควร แต่ในประเทศไทยกลับพบว่าม้งานศึกษาเช่นนี้ยังมีจำนวนน้อยอยู่ ในงานศึกษาชิ้นนี้ ผู้เขียนจะใช้การสำรวจเอกสารอันประกอบไปด้วย หนังสือ วิทยานิพนธ์ รายงานการวิจัย รวมทั้งบทความต่าง ๆ ในเชิงวิชาการในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับแม่เลี้ยงเดี่ยวโดยเฉพาะ โดยจะทำการศึกษางานที่ปรากฏออกมาในช่วง 30 ปี คือนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2520 จนถึงช่วงปี พ.ศ. 2550

เหตุผลที่ผู้เขียนเลือกศึกษาวาทกรรมเป็นเพราะเห็นว่า เนื่องจากวาทกรรมเป็นกระบวนการหนึ่งของสังคมเกี่ยวกับการสร้างความหมาย การใช้แนวคิดว่าด้วยวาทกรรมในการศึกษางานเขียนเชิงวิชาการและงานศึกษาวิจัยต่าง ๆ จะสามารถช่วยให้เราทำความเข้าใจได้ว่า แวดวงวิชาการทำความเข้าใจและสร้างความหมายเกี่ยวกับเรื่องแม่เลี้ยงเดี่ยวอย่างไรบ้าง ทั้งนี้ ความเข้าใจในวาทกรรมที่ปรากฏอยู่ในงานด้านวิชาการซึ่งมีบทบาทอย่างสำคัญยิ่งต่อการสร้างความจริง ความรู้ ชุดของระบบความคิดต่าง ๆ ขึ้นมาในสังคมนั้นท้ายที่สุดจะส่งผลต่องานเคลื่อนไหวประเด็นแม่เลี้ยงเดี่ยวในประเทศไทย โดยจะช่วยให้ภาคส่วนที่ทำงานด้านการพัฒนาสามารถหากกลยุทธ์และเครื่องมือที่มีประสิทธิภาพและเหมาะสมในการดำเนินงานต่อไป

ในบทความฉบับนี้ ในส่วนแรก ผู้เขียนจะกล่าวถึงมโนทัศน์ “แม่เลี้ยงเดี่ยว” ซึ่งเป็นมโนทัศน์ที่ถูกนำมาผูกเข้าไว้ด้วยกันอย่างเหนียวแน่นเมื่อพูดถึง “ความเป็นแม่” ตามที่ได้ทำการสำรวจงานศึกษาว่าด้วยแม่เลี้ยงเดี่ยวในสังคมไทย ก่อนที่จะนำไปถึงส่วนที่เกี่ยวข้องกับวาทกรรมชุดต่างๆ ว่าด้วยแม่เลี้ยงเดี่ยวที่ถูกผลิตขึ้นมา อันได้แก่ แม่เลี้ยงเดี่ยวแบบ “คนพร้อมที่ต้องแก้ไข” “เลี้ยงเดี่ยวไม่เดียวดาย” และ “นักสู้ผู้ไม่จำนน” และในส่วนสุดท้ายคือส่วนของบทสรุป

1. แม่เลี้ยงเดี่ยวในสังคมไทย (Single Mother)

“มารดาเป็นครุคนแรกของบุตรและธิดา ตามความหมายว่าบุตรธิดาเติบโตขึ้นจะดีหรือจะชั่วมารดาย่อมมีส่วนรับผิดชอบว่าเลี้ยงลูกดีหรือไม่ดี ความรับผิดชอบข้อนี้เป็นสามัญแก่ผู้เป็นมารดาทั่วไป” (สมเด็จพระยาตำรา อ่างใน สายชล, 2546: 253)

ข้อความดังกล่าวเป็นตัวอย่างที่ชัดเจนที่สะท้อนให้เห็นว่าความเป็นแม่ได้รับการเชิดชูให้เป็นอัตลักษณ์ที่สำคัญมากของผู้หญิงในสังคมไทย ทั้งนี้ ข้อความนี้หยิบยกมาจากพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระยาตำรา ราชานุภาพที่พยายามสร้างอัตลักษณ์ของผู้หญิงในสังคมไทย โดยเน้นภาพลักษณ์ของผู้หญิงในฐานะแม่ แม่สามี และภรรยา (สายชล, 2546: 270)

ความเป็นแม่ถูกให้ความสำคัญมากขึ้นในสมัยของสมัยของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ตามนโยบายสร้างชาติ โดยรัฐบาลนี้ได้ให้ความสำคัญในส่วนนี้ค่อนข้างมาก มีการเสนอว่าผู้หญิงมีส่วนในการสร้างชาติด้วยการเป็นแม่ที่ดีของลูก

“การสร้างชาติก็คงสำเร็จไม่ได้...เพราะหญิงเป็นแม่ เมื่อมีลูก ลูกก็ย่อมเป็นไปตามแม่...หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งที่ว่าหญิงเป็นแม่พิมพ์ในการสร้างชาติ” (จอมพล ป. อ่างใน นันทิรา, 2530: 107-108)

การมีลูกเป็นหน้าที่ที่สำคัญยิ่งของผู้หญิงต่อประเทศชาติ เห็นได้จากข้อความที่ว่า

“...พูดถึงภรรยาที่กตมาयरรับรองบังเกิดมีอุปสักร ไม่มีลูกหรือไม่ได้ ซึ่งจะเรียกกันตรง ๆ ว่าไม่ได้ทำประโยชน์ให้แก่ชาติเลย” (ศักดิ์ อ่างใน นันทิรา, 2530: 248 -ตัวดำเนนโดยผู้เขียน)

นอกจากนี้ รัฐบาลยังได้กำหนดให้หน้าที่ในการเลี้ยงดูลูกนั้นเป็นของผู้หญิง

“ทางฝ่ายชายเป็นผู้หารายได้มาให้ ทางฝ่ายหญิงมีหน้าที่เลี้ยงลูก” (จอมพล ป. อ่างใน นันทิรา, 2530: 104-ตัวดำเนนโดยผู้เขียน)

อย่างไรก็ดี การศึกษาบางชั้นแสดงให้เราเห็นว่า ก่อนหน้าที่ความเป็นแม่จะถูกมาเนนย้าให้ความสำคัญในสมัยของจอมพล ป. นั้น สังคมไทยในอดีตไม่ได้เนนย้าความสำคัญของความเป็นแม่มากนัก เนื่องจากครอบครัวในอดีตนั้นมีระบบการสนับสนุนจากเครือญาติและชุมชน ทำให้ภาระในการเลี้ยงดูลูกมิได้ตกอยู่ที่ผู้หญิงอย่างสิ้นเชิง โดยงานศึกษาบางชั้นอย่างเช่นงานที่กล่าวถึงความเป็นผู้หญิงในสังคมไทยของวารุณี ภูริสินสิทธิ์ เสนอว่าในอดีตความเป็นผู้หญิงที่ดีถูกผูกไว้กับความเป็นเมียมากกว่าความเป็นแม่ เนื่องจากการศึกษาวรรณกรรมพื้นบ้านพบว่าพ่อมีส่วนในการเลี้ยงดูด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในชนชั้นสามัญ ทั้งนี้ วารุณีมองว่า การเลี้ยงดูในอดีตไม่ใช่เรื่องของแม่คนใดคนหนึ่งเท่านั้น แต่ในหมู่คนสามัญเป็นเรื่องของญาติพี่น้องและคนในชุมชนช่วยกันเลี้ยง ในขณะที่ชนชั้นสูงอาจจะมีคนเลี้ยงเด็กให้ ทำให้ความเป็นแม่ไม่ได้ถูกพูดถึงมากนัก (วารุณี, 2543: 145-146)

อย่างไรก็ตาม นับจากการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2504 ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านต่าง ๆ

ทั้งทางเศรษฐกิจและสังคม เมื่อวิธีการผลิตเปลี่ยนแปลงไป หลายคนต้องย้ายจากถิ่นฐานเดิมเพื่อการทำงาน เหล่านี้ล้วนส่งผลกระทบต่อโครงสร้างและรูปแบบของครอบครัว ครอบครัวไทยมีลักษณะเป็นครอบครัวเดี่ยวมากขึ้นเนื่องจากคู่สมรสมักแยกมาจากครอบครัวเดิม

ข้อมูลการสำรวจภาวะการทำงานของประชากร พ.ศ. 2542-2545 ของสำนักสถิติแห่งชาติแสดงให้เห็นว่ารูปแบบของครอบครัวไทยมีความหลากหลายมากขึ้นและครอบครัวที่มีพ่อหรือแม่ฝ่ายเดียวเป็นหัวหน้าครอบครัวมีจำนวนเพิ่มขึ้น ตามสถิติการหย่าร้างที่เพิ่มมากขึ้น

เมื่อมีการแตกสลายของครอบครัว ไม่ว่าจะด้วยเหตุผลของความขัดแย้งในสัมพันธภาพ ความรับผิดชอบต่อครอบครัว หรือปัจจัยแวดล้อมอื่น ๆ ผู้หญิงจำนวนมากต้องรับภาระในการเลี้ยงลูกโดยลำพัง แต่การรับภาระการเลี้ยงดูลูกดังกล่าวของผู้หญิง ในสายตาของคนทั่วไปแล้ว ถือว่าเป็น “เรื่องปกติ” เนื่องจากสังคมคาดหวังว่าแม่มีหน้าที่ “ตามธรรมชาติ” ในการดูแลลูก เพราะผู้หญิงทุกคนมีสัญชาติญาณและแรงกระตุ้นทางสรีระให้เป็นแม่รวมถึงเรื่องการเลี้ยงดูเด็กด้วย ทำให้เมื่อมีการแยกทางกันของคู่สามีภรรยา โดยส่วนใหญ่แล้วเด็กจะถูกมอบหมายให้อยู่ในการปกครองของผู้เป็นแม่ (ศุภลักษณ์ พุทธิพงษ์ศิริ, 2543: 93) เนื่องจากโดยปกติความเป็นมารดาได้รับการยกย่องสรรเสริญเสมอมาในการเป็นผู้เอาใจใส่ที่ดีที่สุดต่อเด็ก

สำหรับคำศัพท์ที่ใช้เรียกแม่ที่ต้องรับภาระในการเลี้ยงลูกเพียงคนเดียวนี้มีหลากหลาย นับตั้งแต่ “แม่คนเดียวที่เลี้ยงลูก” “ครอบครัวแม่คนเดียว” “แม่ที่ต้องเลี้ยงลูกลำพัง” “แม่เดี่ยว” โดยมีผู้ให้คำนิยามไว้ตามตัวอย่างดังนี้

คณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ (2537) ให้ความหมายของครอบครัวที่มี (พ่อ) แม่ที่เลี้ยงลูกโดยลำพังว่า ประกอบด้วยแม่ (พ่อ) 1 คน และลูก 1 คนหรือมากกว่านั้น โดยเกิดจากการเสียชีวิตของคู่ครอง การหย่าร้าง การอพยพย้ายถิ่น การแยกทาง การทอดทิ้งหรือการตัดสินใจที่จะเลิกอยู่ร่วมกัน

ฉลาดชาย รมิตานนท์ (2542: 8) อธิบายถึงการเป็นครอบครัวแม่ที่เลี้ยงลูกโดยลำพังไว้ว่าส่วนใหญ่มักเป็นครอบครัวที่สามีแยกออกไปอยู่ที่อื่นจะด้วยเหตุผลอะไรก็ตาม หรือไม่ก็เป็นครอบครัวที่เมื่อผู้หญิงมีลูกโดยไม่ได้แต่งงานตามกฎหมาย และหรือสามีหรือฝ่ายชายไม่ยอมรับเลี้ยงดู หรือฝ่ายหญิงไม่ยอมรับการเลี้ยงดูจากฝ่ายชาย

ส่วนอารีญา จินมหันต์ (2552: 142) มองว่า แม่ที่เลี้ยงลูกโดยลำพัง (single mother/single mom) ว่าหมายถึงแม่ที่ต้องเลี้ยงลูกโดยลำพังปราศจากการช่วยของผู้เป็นพ่อของลูก การยุติการสมรสตามกฎหมายไม่ใช่เครื่องบ่งชี้ถึงสถานะการเป็นแม่ที่เลี้ยงลูกโดยลำพัง หากแต่พิจารณาที่การใช้ “ชีวิตคู่” ร่วมกัน การตาย การหย่าร้าง ทอดทิ้ง หรือแยกกันอยู่เป็นเวลานาน สามารถนับเป็นแม่ที่เลี้ยงลูกโดยลำพังได้ หากปราศจากความช่วยเหลือจากสามี

สำหรับรายงานวิจัยเรื่องการวิเคราะห์สถานการณ์และการศึกษานโยบาย/มาตรการในการให้ความช่วยเหลือครอบครัวที่มีลักษณะที่จัดทำโดยสำนักงานกิจการสตรีและสถาบันครอบครัว กระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ (2550) ให้คำนิยามครอบครัวพ่อแม่เลี้ยงเดี่ยวว่าหมายถึง ครอบครัวที่มีพ่อหรือแม่เพียงคนเดียวอาศัยอยู่กับบุตรอายุต่ำกว่า 18 ปี โดยมีสาเหตุมาจากการที่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งต้องรับผิดชอบในการทำหน้าที่ดูแลบุตรแต่เพียงผู้เดียว (หน้า 5)

โดยสรุปแล้ว ในกลุ่มแม่เลี้ยงเดี่ยวเอง สามารถแบ่งออกได้เป็น 2 กลุ่มใหญ่ นั่นคือ 1) แม่เลี้ยงเดี่ยวที่อยู่นอกสถาบันการสมรส โดยเฉพาะการสมรสตามเงื่อนไขทางกฎหมาย และ 2) แม่เลี้ยงเดี่ยวที่เคยอยู่ภายในสถาบันการสมรสที่ต้องสิ้นสุดลง อันเนื่องมาจากการแยกทาง หย่าร้าง หรือการเสียชีวิตของสามี

จากการสำรวจงานเขียนเชิงวิชาการในช่วงระยะเวลา 30 ปีที่ผ่านมา สามารถแบ่งวาทกรรมว่าด้วย “แม่เลี้ยงเดี่ยว” ออกเป็น 3 กลุ่มใหญ่ๆ ได้แก่ คนพร่องที่ต้องช่วยเหลือ โดดเดี่ยวแต่ไม่เดียวดาย และนักสู้ผู้ไม่ยอมแพ้

ทั้งนี้ วาทกรรมที่ถูกผลิตขึ้นดังกล่าวนี้ ไม่ได้ถูกสร้างขึ้นโดยเรียงลำดับตามช่วงเวลา ทว่า ผู้เขียนได้แบ่งโดยพิจารณาจากเนื้อหาและสารที่สื่อออกมาเป็นหลัก โดยทิวาทกรรมยังคงปรากฏโดยมีจุดเหลื่อมซ้อนที่ทับกันอยู่

2. “คนพร่องที่ต้องช่วยเหลือ”

ในสถานการณ์ที่สังคมสร้างความเชื่อและปฏิบัติกันว่าแม่ต้องเป็นส่วนประกอบของสถาบันครอบครัว ที่ต้องประกอบด้วย พ่อ แม่ และลูก จึงจะถือว่าเป็นครอบครัวที่สมบูรณ์ แม่ต้องเผชิญแรงกดดันจากทั้งความคาดหวังของสังคมให้เป็น “เมียที่ดี” และ “แม่ที่ดี” ในเวลาเดียวกันจะนั่นการตกอยู่ในสถานะของการเป็นแม่เลี้ยงเดี่ยวถูกจัดว่าเป็น “การเบี่ยงเบน” ไปจากมาตรฐานความเป็นแม่ที่ดี เนื่องจากถือว่าเป็นการเลี้ยงลูกในสถานการณ์ที่นอกเหนือไปจากสิ่งที่สังคมวางบรรทัดฐานไว้ว่าดีงามและถูกต้อง นั่นคือภายในการสมรสอย่างมีแบบแผนและมีครอบครัวที่สมบูรณ์

การตกเป็นแม่เลี้ยงเดี่ยวด้วยเหตุผลที่ต่างกันทำให้สถานการณ์ต่างกัน และมุมมองที่มีต่อแม่เลี้ยงเดี่ยวในแต่ละกลุ่มก็ต่างกันด้วย

* แม่เลี้ยงเดี่ยวเนื่องจากการสิ้นสุดลงของชีวิตคู่

ผู้หญิงในกลุ่มนี้ตกอยู่ในภาวะที่ต้องรับผิดชอบเลี้ยงดูลูกโดยลำพัง เนื่องจากสถานภาพการเป็นภรรยาได้จบลง เนื่องด้วยเหตุผลของการแยกทางกัน หย่าร้างกันกับคู่สมรส หรือคู่สมรสเสียชีวิตลง

ดูเหมือนว่าแม่เลี้ยงเดี่ยวที่เกิดจากการเสียชีวิตของสามีจะได้รับความเห็นใจมากที่สุดเนื่องจากถือเป็นสถานะที่ไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้และเป็นภาวะไม่พึงประสงค์ (สำนักงานกิจการสตรีและสถาบันครอบครัว กระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ 2550, หน้า 102)

ส่วนแม่เลี้ยงเดี่ยวจากการทิ้งร้าง แยกทางกันกับสามีนั้น ถือว่าเป็นปัญหาในประเด็นว่าด้วยการดำรงไว้ซึ่งครอบครัวตามแนวคิดแบบดั้งเดิม ทั้งนี้ แม้ว่าในปัจจุบันสังคมไทยจะให้ความสำคัญกับบทบาทความเป็นแม่ของผู้หญิงอย่างมาก ตามความเชื่อที่ค่อนข้างเป็นสากลในสังคมแบบปิตาธิปไตยที่เชื่อว่าผู้หญิงมีสัญชาติญาณตามธรรมชาติของความเป็นแม่ เมื่อมีลูกออกมาก็ต้องรักหวงแหน ปกป้องรักษาสุดชีวิต เกิดการนิยามหรือให้ความหมายว่าสิ่งสำคัญที่สุดของการเป็นผู้หญิงคือความเป็นแม่ ทว่า การเป็นแม่เลี้ยงเดียวนั้นในแง่หนึ่งกลับถูกมองว่าเป็นปัญหา เนื่องจากแม่เลี้ยงเดี่ยวถูกมองว่าเบี่ยงเบนออกไปจากกรอบของส่วนอุดมการณ์ครอบครัวอันเข้มแข็งในแง่ของการไม่สามารถดำรงไว้ซึ่งชีวิตครอบครัวแบบปกติอันประกอบไปด้วยพ่อแม่ลูก ซึ่งเท่ากับบกพร่องในการทำหน้าที่ในฐานะเมียและแม่ที่ดี

แม้จะดูเหมือนว่ามีความเห็นพ้องต้องกันว่า “ครอบครัวที่ไม่สมบูรณ์” “แตกแยก” หรือ “ขาดวิน” ถูกประทับตราว่าเป็น “ปัญหาสังคม” เนื่องจากปราศจากความอบอุ่น และงานวิชาการจำนวนหนึ่งจะเสนอว่าเด็กที่ขาดพ่อหรือแม่คนใดคนหนึ่งจะขาดตัวแบบทางเพศที่เหมาะสม ทว่า จะพบว่ามีงานน้อยชิ้นที่กล่าวถึงประเด็นนี้ในกรณีของครอบครัวที่มีพ่อเลี้ยงเดี่ยว งานส่วนใหญ่จะเน้นไปที่ครอบครัวแม่เลี้ยงเดี่ยวมากกว่าว่าเป็นครอบครัวที่ไม่มีผู้ชายคอยทำหน้าที่ดูแลเป็นหัวหน้าครอบครัว และเป็นแบบอย่างในการสืบทอดบทบาททางเพศให้กับลูก

งานศึกษาบางชิ้นที่สนับสนุนแนวคิดดังกล่าวนี้ อย่างเช่น การศึกษาโดยใช้ระเบียบวิจัยเชิงคุณภาพของเกคินี เกิดอนันต์ (2539) เรื่อง “การศึกษาการอบรมเลี้ยงดูเด็กของครอบครัวที่มีผู้ปกครองคนเดียวในกรุงเทพมหานคร” ซึ่งมีกลุ่มตัวอย่างเป็นครอบครัวที่มีมารดาเป็นผู้ปกครองเพียงคนเดียว (ครอบครัวแม่ที่เลี้ยงลูกโดยลำพัง) ในกรณีศึกษา 6 ครอบครัว ผลการศึกษาพบว่า ภายหลังจากการหย่าร้างหรือสามีถึงแก่กรรม หากมารดาที่มาจากครอบครัวเดิมที่แตกแยกได้แยกมาอยู่ตามลำพังกับลูกหรือกลับไปอยู่กับแม่แล้วอบรมเลี้ยงดูเด็กตามลำพัง

คนเดียว หรืออบรมเลี้ยงดูเด็กพร้อมกับพี่เลี้ยง ครอบครัวดังกล่าวกลุ่มนี้ เด็กจะขาดตัวแบบเพศชายในบ้านอย่างเห็นได้ชัด

งานของศิริพร สุวรรณทศ (2531) ที่ทำการศึกษา “ปัญหาลูกกับการหย่าร้างและการแต่งงานใหม่ของมารดา” ระบุว่า การขาดแบบแผนบทบาททางเพศที่เหมาะสม ทำให้เด็กมีพฤติกรรมเบี่ยงเบนทางเพศในหลายลักษณะ เช่น เด็กชายที่ขาดบิดาจะมีความสามารถในการแยกบทบาททางเพศได้น้อยกว่า พี่งพี่นเพื่อนมากกว่า และกล้ารักษาสีทิวและผลประโยชน์ของตนน้อยกว่าเด็กชายที่มีทั้งบิดาและมารดาอยู่ร่วมกัน และมีปัญหาทางสังคมมากกว่าเนื่องจากขาดรูปแบบที่จะใช้ยึดถือในเชิงปฏิบัติ กรณีที่แม่ให้ความรัก เอาใจใส่มากเกินไป มักจะทำให้ลูกติดนิสัยพี่งพี่นผู้อื่น หรือกรณีเด็กผู้ชายที่ใกล้ชิดแม่มากเกินไป มีโอกาสเลียนแบบแม่มาก ทำให้มีท่าทางคล้ายผู้หญิง เด็กชายที่ขาดพ่อในระยะก่อนเข้าโรงเรียนจะมีลักษณะความเป็นชายน้อยกว่าเด็กที่อยู่กับพ่อตลอดเวลา แต่ในทางกลับกันพบว่าเด็กชายที่แม่เลี้ยงดูเพียงคนเดียว อาจมีความเป็นชายสูง หรือแสดงท่าทีเป็นชายมากเกินไปเพื่อกลบเกลื่อน

ส่วนเด็กหญิงที่ขาดบิดาจะมีปัญหาด้านสัมพันธภาพกับเพื่อนต่างเพศ เมื่อเข้าสู่วัยรุ่น คืออาจมีความวิตกกังวลเกี่ยวกับเรื่องทางเพศอย่างรุนแรง หรืออาจมีพฤติกรรมสำส่อนทางเพศ วัยรุ่นหญิงที่มาจากครอบครัวหย่าร้าง จะแสดงพฤติกรรมทางเพศ อาจมีการนัดหมายกับเพื่อนต่างเพศ และมีเพศสัมพันธ์เร็วกว่าวัยรุ่นหญิงในครอบครัวปกติ รวมทั้งอาจมีความวิตกกังวลในเรื่องการนัดมากกว่ากลุ่มผู้หญิงที่อยู่ในครอบครัวปกติ (ตัวเอียงเน้นโดยผู้เขียน)

นอกจากปัญหาที่เกิดกับลูกแล้ว ตัวแม่เลี้ยงเดี่ยวเองก็ต้องเผชิญกับปัญหาเช่นเดียวกัน ภาพสะท้อนของปัญหาต่างๆ ที่แม่เลี้ยงเดี่ยวต้องเผชิญพบได้จากงานศึกษาบางชิ้น อย่างเช่น การศึกษาเรื่อง “แนวทางการสร้างเสริมศักยภาพของแม่คนเดียวที่เลี้ยงลูก” ของพิมพ์ร่ำไพ สุนทรารชุน (2549) ที่พบว่า การเป็นแม่คนเดียวที่เลี้ยงลูกเนื่องมาจากสามีทอดทิ้ง สามีเสียชีวิต และสามีไม่ทำหน้าที่นั้น ต้องเผชิญกับปัญหาทางเศรษฐกิจเพราะตนเองไม่ได้ประกอบอาชีพใด และต้องเผชิญกับปัญหาสังคม เนื่องจากสังคมไทยมีทัศนคติในทางลบ

ต่อสภาพครอบครัวที่ไม่สมบูรณ์พร้อมด้วยพ่อ แม่ และลูก การขาดพ่อทำให้เด็กรู้สึกสูญเสีย ผู้เป็นแม่ก็รู้สึกหวาดระแวง กลัวการนินทา กลัวถูกวิพากษ์วิจารณ์จากคนรอบข้าง รู้สึกกังวล ขาดความเป็นตัวของตัวเอง ผลกระทบที่ได้รับคือความกังวลใจ โดยเฉพาะกลัวว่าลูกจะไม่ได้รับสิ่งที่ดีที่สุด มีปมด้อยถูกล้อเลียนว่าลูกไม่มีพ่อ (พิมพ์ราไพ สุนทรารชุน, อ้างแล้ว: 2-3)

ส่วนงานการศึกษาของอัจฉรา ยอดเพชร (2520) เรื่อง “การศึกษาปัญหาหญิงที่ถูกสามีละทิ้ง ซึ่งมาขอรับความช่วยเหลือจากงานสงเคราะห์ครอบครัว กองสังคมสงเคราะห์ สำนักสวัสดิการสังคม กรุงเทพมหานคร” ซึ่งเป็นการสำรวจประชากร กลุ่มผู้หญิงที่ถูกสามีละทิ้งและมารับบริการความช่วยเหลือจากงานสงเคราะห์ครอบครัวจำนวน 50 ราย ผลการศึกษาพบว่าผลกระทบที่มีต่อสุขภาพกาย และจิตใจของกลุ่มประชากรพบว่าร้อยละ 54 ไม่มีอาการผิดปกติแต่อย่างใดภายหลังสามีละทิ้ง เนื่องจากเป็นผู้ที่หาเลี้ยงครอบครัวเองอยู่แล้วในระหว่างที่อยู่กินกันอยู่ และบางรายสามีไม่เคยให้เงินไว้ใช้จ่ายเลยไม่รับผิดชอบครอบครัวเป็นเวลานานแล้ว ร้อยละ 44 มีอาการผิดปกติเนื่องจากส่วนใหญ่เป็นฝ่ายที่สามีหาเลี้ยงครอบครัวและยังมีลูกที่ยังเล็ก ๆ โดยประชากรที่ศึกษาบางรายมีอาการปวดศีรษะ คิดมาก นอนไม่หลับ เหม่อลอย บางรายระบายนารมณ์กับลูก ๆ โดยการเขียนตีคู่ดำเป็นประจำ สำหรับสภาพปัญหาของครอบครัว หญิงที่ถูกสามีละทิ้งจำนวน 50 รายแบ่งออกเป็นประเภทต่างๆ ได้แก่ ปัญหาด้านที่อยู่อาศัย ปัญหาหนี้สินและอื่นๆ และเนื่องจากผู้หญิงที่ถูกสามีละทิ้งส่วนใหญ่ไม่มีความรู้ ความชำนาญในการ “งาน” ทำให้ไม่สามารถประกอบอาชีพหารายได้เลี้ยงครอบครัว ทำให้มีผลต่อลูกต้องออกจากโรงเรียนกลางคันถึงร้อยละ 22 ครอบครัวส่วนใหญ่ของกลุ่มประชากรลูกยังเล็ก (ยังไม่ถึงวัยเข้าโรงเรียน) จึงไม่พบผลกระทบอื่น ๆ

แม้แต่งานศึกษาในเชิงวรรณกรรมอย่างเช่นงานศึกษาว่าด้วยแม่เลี้ยงเดี่ยวกับการเลี้ยงลูกที่สะท้อนออกมาในนวนิยายเรื่อง “พระจันทร์สีน้ำเงิน” ของสุวรรณี สุคนธา (Single Mother and Child Rearing: an Interpretative

Study of Prajan Seenamngeon (Blue Moon) by Suwannee Sukhonta) โดยปาริชาติ สุวลักษณ์ (2006) ก็ชี้ให้เห็นว่า แม่ต้องประสบปัญหาต่าง ๆ มากมาย อันได้แก่ ปัญหาทางเศรษฐกิจ ทางอารมณ์และสุขภาพ ตลอดจนปัญหาการเลี้ยงดูบุตร

จะเห็นได้ว่า งานกลุ่มนี้สะท้อนท่าทีที่เห็นว่าสภาวะการเป็นแม่เลี้ยงเดี่ยวนั้นก่อให้เกิดปัญหาในแง่ของการเลี้ยงดูบุตรที่จะไม่สมบูรณ์เช่นเดียวกับครอบครัวที่มีองค์ประกอบครบถ้วนตามทัศนะแบบดั้งเดิม ขณะเดียวกันก็ยังมีน้ำเสียงของการเห็นอกเห็นใจและความพยายามต้องการช่วยเหลืออยู่

* แม่เลี้ยงเดี่ยวที่เป็นมารดานอกสมรส

แม่เลี้ยงเดี่ยวในกลุ่มที่สองต้องรับภาระเลี้ยงลูกโดยลำพังโดยที่ไม่อยู่ภายในสถานประกอบการและดูเหมือนว่าจะเป็นกลุ่มที่ถูกมองว่าเป็นปัญหามากที่สุด เนื่องจากการเป็นมารดานอกสมรส เป็นผลมาจากการมีความสัมพันธ์ทางเพศนอกสมรสขัดกับกรอบเรื่องเพศอันดั้งเดิมซึ่งเป็นสิ่งที่ผู้หญิงดีพึงปฏิบัติตามบรรทัดฐานของสังคม

บรรทัดฐานเรื่องการเป็นแม่ภายใต้การสมรสอย่างมีแบบแผน ทำให้แม่เลี้ยงเดี่ยวที่ไม่ได้แต่งงานหรือเป็นมารดานอกสมรสถูกมองว่าเป็นปัญหาโดยเฉพาะในมารดาวัยรุ่น

การขาดความสามารถในการทำให้ตนเองเข้าไปอยู่ในสถานภาพของภรรยาและมารดาที่ได้รับการยอมรับตามกฎหมายนั้น ส่วนหนึ่งถือว่าเป็นความบกพร่องของผู้หญิงเอง

“สาเหตุจากการเป็นมารดานอกสมรสทำให้สถาบันครอบครัวในปัจจุบันไม่ราบรื่น มีลักษณะเป็นครอบครัวที่ไม่ประสบความสำเร็จในชีวิต จนไม่สามารถทำการสมรสได้อย่างถูกต้องตามกฎหมาย หรือไม่สามารถรวมตัวเป็นครอบครัวที่ประกอบไปด้วยบิดา มารดา และบุตรได้ ทั้งนี้

เนื่องจากฝ่ายหญิงไม่สามารถดึงดูดใจฝ่ายชายให้มาทำการสมรสกับตนได้อย่างถูกต้อง (ศรีทัตทิมา พานิชพันธ์, 2536: 12 อ้างในกมลวรรณ เปรมวิชัย, 2541:16-ตัวเอียงเน้นโดยผู้เขียน)

ทว่า บางส่วนก็เห็นว่า การเป็นมารดานอกสมรสนั้นเกิดจากสาเหตุปัจจัยอื่นร่วมด้วย โดยเฉพาะการไหลบ่าเข้ามาของวัฒนธรรมตะวันตกและความไม่พร้อมของสังคมไทยในการรับมือกับปรากฏการณ์ดังกล่าว

“จากการเป็นปรากฏการณ์ของมารดานอกสมรสนั้น แสดงให้เห็นถึงความล้มเหลวของสถาบันครอบครัวและสังคมในการปรับเปลี่ยนบรรทัดฐานและค่านิยมที่เกี่ยวข้องในด้านความสัมพันธ์ระหว่างชายหญิงที่เหมาะสมกับสังคมและวัฒนธรรมไทย” (กมลวรรณ เปรมวิชัย, 2541: 5)

“ปัญหามารดานอกสมรสนับวันจะเพิ่มมากขึ้นในสังคมไทย ซึ่งสะท้อนให้เห็นความเสื่อมโทรมทางสังคมที่ขาดความพร้อมในการรับอารยธรรมตะวันตก จึงทำให้หญิงชาย โดยเฉพาะวัยรุ่นมีเพศสัมพันธ์โดยขาดความรับผิดชอบ” (อัจฉรา อักษรวิทย์, 2529: ๑)

สิ่งที่น่าสังเกตคือ การใช้คำว่า “ปัญหามารดานอกสมรส” ซึ่งให้เห็นว่าการเป็นแม่นอกสถาบันการสมรสนับว่าเป็น “ปัญหา” ในตัวมันเอง หรือพูดอีกอย่างคือ แม่เลี้ยงเดี่ยวคือสภาวะของความอ่อนแอและเป็นตัวปัญหา จึงต้องมี “ความพยายามที่จะเข้าถึงปัญหามารดานอกสมรส” (อัจฉรา อักษรวิทย์ 2529: 1) ขณะเดียวกัน ยังมีงานเขียนเชิงวิชาการและงานศึกษาวิจัยอีกหลายชิ้นที่มองว่าภาวะการเป็นแม่ที่ต้องเลี้ยงลูกคนเดียวภายนอกสถาบันการแต่งงานนั้นไม่ได้เป็นปัญหาในตัวมันเอง แต่ผู้หญิงกลุ่มนี้ “มีปัญหา” และพึงได้รับความช่วยเหลือ

“จากผลกระทบที่กล่าวมา นับได้ว่าปัญหาของมารดานอกสมรสเป็นปัญหาที่สำคัญปัญหาหนึ่งที่ควรได้รับการดูแล ป้องกัน และแก้ไขปัญหาเป็นการเฉพาะหน้าและระยะยาวเพื่อไม่ให้เกิดซ้ำหรือมีความรุนแรงเพิ่มขึ้นเพราะจะเป็นการเพิ่มปัญหาสังคมในรูปแบบอื่น ๆ ต่อไปได้” (กมลวรรณ เปรมวิชัย, 2541: หน้า 5)

“ในกลุ่มมารดานอกสมรสอาจจัดเป็นกลุ่มที่อยู่ในภาวะเสี่ยงได้ เนื่องจากมารดาเหล่านี้ นอกจากจะต้องเผชิญกับปัญหาสังคม ภาวะของครอบครัว และความสัมพันธ์ของบุคคลในครอบครัวแล้ว ยังต้องประสบปัญหาทางด้านอารมณ์จิตใจอีกด้วย จากปัญหาทางด้านเศรษฐกิจ สังคม อารมณ์ จิตใจของมารดานอกสมรสดังกล่าวแล้ว มารดานอกสมรสจึงควรเป็นกลุ่มที่ได้รับการดูแลและช่วยเหลือเป็นพิเศษ เพื่อให้สามารถทำหน้าที่ในการเลี้ยงดูบุตรของตนได้ต่อไป แม้จะอยู่ในภาวะ single parent ก็ตาม” (อัจฉรา อักษรวิทย์, 2529: 17)

อีกประเด็นหนึ่งที่สำคัญคือ เรื่องทางกฎหมาย การเป็นมารดานอกสมรสสะท้อนให้เห็นถึงปัญหาด้านกฎหมายที่หลายครั้งฝ่ายหญิงจะต้องรับผิดชอบในการเลี้ยงดูลูกด้วยตนเอง เนื่องจากเมื่อมีความขัดแย้งในชีวิตสมรส ผู้หญิงไม่สามารถเรียกร้องให้ผู้ชายร่วมรับผิดชอบภาระในการเลี้ยงดูลูกได้ เนื่องจากไม่มีสถานะตามกฎหมายรองรับ

ผลการศึกษาของ อัจฉรา อักษรวิทย์ (2529) เรื่อง “ปัจจัยที่มีส่วนสนับสนุนความต้องการลูกและความไม่ต้องการลูกของมารดานอกสมรส: ศึกษาเฉพาะกรณีโรงพยาบาลราชวิถีกรุงเทพมหานคร” ซึ่งให้เห็นว่าร้อยละ 25.76 ของกลุ่มตัวอย่างที่ต้องการลูกและกลายเป็นมารดานอกสมรสโดยให้เหตุผลว่าสามีไม่รับเลี้ยงดู เช่นเดียวกับการศึกษาของ สุธิดา ฉายาลักษณ์ (2531) เรื่อง “สาเหตุและปัญหาของการเป็นมารดาวัยรุ่น: ศึกษาเฉพาะกรณีผู้ป่วยสูติกรรม โรงพยาบาลราชวิถี ระหว่างเดือนพฤษภาคม-มิถุนายน 2531” ที่ผลการศึกษา

ปรากฏว่ามีมารดาวัยรุ่นร้อยละ 32.29 มีปัญหากับสามีต้องแยกทางกัน หรือถูกฝ่ายชายทอดทิ้งปฏิเสธความรับผิดชอบ

“ขณะเดียวกันต้องรับภาระในการเลี้ยงดูบุตร จึงต้องทำงานหนักมากขึ้น เป็นสองเท่าเพราะการไม่ได้จดทะเบียนสมรสอย่างถูกต้องตามกฎหมาย ทำให้ไม่มีสิทธิที่จะเรียกร้องค่าเลี้ยงดูจากสามีได้” (อัจฉรา อักษรวิทย์ 2529, หน้า 4)

ท่าทีที่มองว่าแม่เลี้ยงเดี่ยวเป็นปัญหาที่พึงได้รับการแก้ไข และการมองเห็นว่าผู้หญิงกลุ่มดังกล่าวเป็นกลุ่มที่อ่อนแอ เพราะบาง ต้องการความช่วยเหลือ และไม่มีศักยภาพในการเลี้ยงดูลูกเพียงลำพัง ทำให้มีงานเขียนเชิงวิชาการ/งานศึกษาจำนวนหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับการประเมินความต้องการรวมทั้งการให้ความช่วยเหลือผู้หญิงกลุ่มดังกล่าว นอกจากงานของอัจฉรา อักษรวิทย์ที่ได้กล่าวมาแล้ว ยังมีตัวอย่างอื่นอีกเช่น งานของ อัจฉรา ยอดเพชร (2520) เรื่อง “การศึกษาปัญหาหญิงที่ถูกสามีละทิ้ง ซึ่งมาขอรับความช่วยเหลือจากงานสงเคราะห์ครอบครัว กองสังคมสงเคราะห์ สำนักสวัสดิการสังคมกรุงเทพมหานคร” งานของพิมพ์ ไร่ไพ สุนทรารชุน (2549) ซึ่งทำการศึกษาเรื่อง “แนวทางการสร้างเสริมศักยภาพของแม่คนเดียวที่เลี้ยงลูก” เป็นต้น

3. “เลี้ยงเดี่ยวไม่เดียวดาย”

“มารดานอกสมรสที่มีศักยภาพในการจัดการแก้ไขปัญหาดตนเองได้บ้าง มีพลังในการต่อสู้ดำเนินชีวิต หากมารดานอกสมรสได้รับการสนับสนุนทางสังคมที่ตรงประเด็น เสริมความสามารถอย่างตรงจุด จะช่วยให้มารดานอกสมรสได้เกิดการตระหนัก และคิดที่จะดำเนินวิถีทางแห่งชีวิตบนสภาพความเป็นจริงอย่างเหมาะสม เกิดการประเมินตนเอง และเกิดการเปลี่ยนแปลงตนเองได้ในที่สุด” (สุพัตรา ไบสมุทร, 2543: 108)

วาทกรรมในกลุ่มที่สองมองแม่เลี้ยงเดี่ยวในท่าทีที่ให้ความเห็นใจมากขึ้น โดยสิ่งสะท้อนออกมาจากงานศึกษาในกลุ่มนี้คล้ายกับการให้ความช่วยเหลือ แต่เป็นแนวทางที่แตกต่างจากกลุ่มแรก ซึ่งกลุ่มนี้เน้นไปที่ภาวะที่แวดล้อมแม่เลี้ยงเดี่ยวอยู่ โดยเฉพาะในส่วนของเครือข่ายการสนับสนุนทางสังคม งานในกลุ่มนี้จะไม่มองว่าแม่เลี้ยงเดี่ยวเป็นกลุ่มอ่อนแอที่ช่วยเหลือตัวเองไม่ได้ แต่ยอมรับแม่เลี้ยงเดี่ยวในฐานะปัจเจกผู้กระทำการที่มีความสามารถในตัวเอง เข้มแข็ง สามารถรวมตัวกัน ให้ความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ส่วนการช่วยเหลือจากภายนอกจะเน้นไปที่การสนับสนุนทางสังคมในลักษณะของเครือข่ายทั้งแบบเป็นทางการและไม่เป็นทางการซึ่งจะช่วยสนับสนุนให้แม่เลี้ยงเดี่ยวสามารถดำเนินชีวิตของตนเองและลูกในความดูแลได้-

งานศึกษาที่ชี้ให้เห็นถึงทางที่ครอบครัวแม่ที่เลี้ยงลูกโดยลำพังจะสามารถประคองตนในสังคมแบบพ่อ แม่ ลูก ด้วความช่วยเหลือจากแหล่งต่าง ๆ เพื่อบรรเทาสภาพปัญหาที่ต้องเผชิญ เช่น งานศึกษาของสุพัตรา ไบสมุท (2543) ที่พบว่าในสังคมไทยนั้น แหล่งการสนับสนุนทางสังคมของมารดานอกสมรสที่สำคัญที่สุดคือครอบครัวเดิม เช่นเดียวกับที่อัจฉรา อักษรวิทย์ (2529, หน้า 15) ระบุว่าปัจจัยที่มีส่วนสนับสนุนให้มารดานอกสมรสตัดสินใจที่จะเลี้ยงดูลูกเอง เนื่องจากเหตุผลหลายประการด้วยกัน เช่น นายจ้างยินยอมให้นำลูกไปอาศัยอยู่ด้วย หรือพ่อ-แม่รับรู้การมีสามีถึงแม้มิได้มีการจดทะเบียนสมรสก็ตาม ดังนั้นเมื่อมีลูก พ่อ-แม่ จึงยอมรับ เมื่อถูกสามีทอดทิ้ง พ่อ-แม่ญาติพี่น้องมักจะให้ความช่วยเหลือ หรือในบางรายได้ให้เหตุผลของการตัดสินใจครั้งนี้ว่ามีเพื่อนและญาติพี่น้องให้ความช่วยเหลือ

การค้นพบดังกล่าวสอดคล้องกับงานของณัฐฐิษา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา ที่ศึกษาปัจจัยเกื้อหนุนการฝ่าวิกฤติของครอบครัวพ่อแม่เลี้ยงเดี่ยวและพบว่าแม่เลี้ยงเดี่ยวจะสามารถฝ่าวิกฤติไปได้หากครอบครัวและเครือญาติให้การสนับสนุนทั้งในด้านการเงิน ที่อยู่อาศัย ค่าปรึกษา ที่พึงพิงทางใจ หรือแม้แต่การให้อภัย ฯลฯ

เช่นเดียวกับข้อค้นพบในรายงานวิจัยเรื่องการวิเคราะห์สถานการณ์และการศึกษานโยบาย/มาตรการในการให้ความช่วยเหลือครอบครัวที่มีลักษณะที่จัดทำโดยสำนักงานกิจการสตรีและสถาบันครอบครัว กระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ (2550) ที่เห็นว่า ครอบครัวแม่คนเดียวหลายครอบครัวสามารถปรับตัวได้และสามารถช่วยเหลือตนเองได้ในระดับหนึ่ง เป็นเพราะการได้รับความช่วยเหลือจากญาติพี่น้อง และผู้ที่อยู่ใกล้ชิด ทำให้เห็นว่า การที่สังคมไทยมีความเป็นเครือญาติที่เข้มแข็งได้ทำให้สามารถให้ความช่วยเหลือและพึ่งพากันและกันได้เมื่อต้องอยู่ในภาวะที่ยากลำบาก ซึ่งการช่วยเหลือมีทั้งในด้านสิ่งสำคัญในการดำรงชีวิต การให้ที่อยู่อาศัย (ครอบครัวเดิมของพ่อแม่) การช่วยเหลือค่าใช้จ่าย การช่วยเหลือเยียวยาทางด้านจิตใจ (131)

นอกเหนือจากการกลับไปหาครอบครัวเดิมและเครือญาติแล้ว ซึ่งในสังคมไทยครอบครัวและญาติทางฝ่ายผู้หญิง มักเข้ามามีบทบาทในการช่วยเหลือเกื้อกูลอย่างค่อนข้างโดดเด่นแล้ว เนื่องจากแหล่งสนับสนุนทางสังคมของแม่เลี้ยงเดี่ยวยังมีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ทำให้มีงานบางส่วนที่กล่าวถึงแนวทางการช่วยเหลืออื่น ๆ ทั้งจากหน่วยงานของรัฐ องค์กรพัฒนาเอกชนและชุมชน ทั้่งงานของสุพัตรา ไบสมุทที่ศึกษาการประยุกต์ใช้แนวคิดการสนับสนุนทางสังคมต่อการให้บริการสำหรับมารดานอกสมรส ซึ่งเป็นการศึกษาเฉพาะกรณีสหทัยมูลนิธิ โดยเน้นการให้บริการ การให้ความช่วยเหลือโดยนักสังคมสงเคราะห์ เพื่อใช้เป็นแนวทางของผู้ให้การสนับสนุนเพื่อให้แม่เลี้ยงเดี่ยวยสามารถฟื้นฟูศักยภาพของตนเองได้อย่างรวดเร็วให้สามารถเผชิญหน้ากับสภาวะการณ์ที่เป็นอยู่ได้และช่วยประสานความเข้าใจกับทางครอบครัวเดิม และงานของณัฐฐิษา สนิทวงศ์ ณ อยุธยาที่กล่าวมาแล้วข้างต้น รวมทั้งงานอื่นๆ อย่างเช่น วิทยานิพนธ์ของชาลินี สุริยนเปล่งแสง (2547) ที่ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการสนับสนุนทางสังคมและลักษณะการเป็นพ่อแม่ของพ่อแม่เลี้ยงเดี่ยวยที่มีบุตรปฐมวัยในกรุงเทพมหานคร

4 “นักสู้ผู้ไม่ยอมจำนน”

“ถึงวันนี้ กลอยมีหน้าที่การงานมั่นคงขึ้น ชีวิตดูจะลงตัวมากขึ้น เธอมีความสุขความพอใจกับชีวิตซิงเกิล มาเทอร์ส ของเธอไม่ได้รู้สึกว่าการมีชีวิตเช่นนี้เป็นทั้งปมด้อยและปมเด่นแต่อย่างไร หากเป็นเรื่องธรรมดา ๆ ที่เกิดขึ้นได้ เป็นไปได้ในชีวิตคน ประสบการณ์นี้สอนให้เธอเข้มแข็งขึ้น จากเดิมที่เป็นคนเปราะบาง เจ้าน้ำหูน้ำตา” (อรสม สุทธิสาคร, 2546: 288)

“ระหว่างนั้นเขาก็ส่งเพื่อนมาเจรจา ทุกคนเข้าใจประเด็นผิดหมด ทุกคนต้องการให้เราเป็นครอบครัว ให้ลูกมีพ่อสมบูรณ์แบบ แต่ไม่รู้ว่าครอบครัวจะอยู่ด้วยกัน จิตวิญญาณของครอบครัวจะเป็นยังไง เราบอกว่าเราสามารถทำให้ครอบครัวเราซึ่งเป็นซิงเกิลมาเทอร์สสมบูรณ์พร้อมได้ เพราะเรารู้สึกว่าเรามีจิตวิญญาณที่ดีให้ลูกได้ เราจะสร้างลูกเราขึ้นมา แต่ถ้าจะให้อยู่ให้พ่อกับลูกได้เห็นหน้ากันเพื่อรักษาโครงสร้างของครอบครัวให้ครบถ้วนไว้คือมีเสา มีหลังคา แต่ข้างในปลวกกินยุบยับ อย่างนี้จะอยู่ไปทำไม ไม่เอาดีกว่า” (อรสม สุทธิสาคร, 2546: 291)

เมื่อแม่เลี้ยงเดี่ยวกลายเป็นปรากฏการณ์ที่มีการพูดถึงกันอย่างกว้างขวางมากขึ้น ทำให้น้ำเสียงงานศึกษาในช่วงหลังเป็นการพยายามทำความเข้าใจถึงสถานะการเป็นแม่เลี้ยงเดี่ยวที่ไม่ได้เกิดขึ้นมาลอย ๆ ทว่า จะต้องผ่านกระบวนการอันซับซ้อนหลายประการ นับตั้งแต่การก่อตัวของปัญหาไปจนถึงการยอมรับบทบาทและหน้าที่ของตนเอง

ที่สำคัญ แม่เลี้ยงเดี่ยวในกลุ่มนี้ไม่ได้ถูกมองว่าเป็นผู้อ่อนแอ ทว่าผู้หญิงนักสู้ที่ไม่ยอมแพ้ต่อโชคชะตา เมื่อต้องแยกทางกับสามี หรือสามีเสียชีวิต พวกเธอก็เข้มแข็งพอที่จะยืนหยัดเพื่อตนเองและลูกได้

ยิ่งไปกว่านั้น ยังมีผู้หญิงอีกจำนวนหนึ่งที่เป็นฝ่ายเลือกที่จะก้าวข้ามเข้าสู่สภาวะการเป็นแม่เลี้ยงเดี่ยวด้วยตนเอง โดยที่รู้ตัวดีว่าจะได้รับความกดดันอย่างไรบ้างจากการไม่กระทำตามความคาดหวังของสังคม

“การที่ผู้ศึกษาใช้คำว่าแม่ตัดสินใจเลือกที่จะเป็นแม่ที่เลี้ยงลูกโดยลำพัง ก็เนื่องจาก ครอบครัวของสามีแม่ก็มีความต้องการที่จะรับลูกของแม่ไปเลี้ยง แต่แม่ก็เลือกที่จะเป็นฝ่ายเลี้ยงลูกเอง” (อารียา จินมหันต์, 2552: 114)

งานเขียนเชิงวิชาการที่เห็นได้ชัดว่ามีทำที่ในแง่บวกต่อแม่เลี้ยงเดี่ยวได้แก่งานของมาลี จิรวัดนานนท์ (2545) ที่ชื่อ “กระบวนการเข้าสู่การเป็นครอบครัวแม่คนเดียว” (แม่ที่เลี้ยงลูกโดยลำพัง) ที่ช่วยให้เห็นภาพของกระบวนการกลายมาเป็นแม่ที่เลี้ยงลูกโดยลำพังชัดเจนมากขึ้น

แม่เลี้ยงเดี่ยวกลุ่มนี้ถูกมองว่าเป็นปัจเจกบุคคลที่พึงถูกทำความเข้าใจ โดยงานศึกษาที่ชี้ประเด็นนี้ให้เห็นอย่างชัดเจน คือการศึกษากระบวนการการกลายมาเป็นแม่ที่เลี้ยงลูกโดยลำพังในสังคมไทยของอารียา จินมหันต์ ซึ่งเป็นงานในแนวสตรีนิยม โดยเธอได้ศึกษากระบวนการการกลายมาเป็นแม่ที่เลี้ยงลูกโดยลำพังในความหมายว่าเป็นกระบวนการของการต่อสู้-ต่อรองเรื่องความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างโครงสร้างสังคมปิตาธิปไตยกับปัจเจก และปัจเจกกับปัจเจก ในบริบทของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่มีมิติด้านเวลาและสถานที่ โดยมีกรณีศึกษาเป็นหญิงชนชั้นกลางคนหนึ่ง

ความน่าสนใจของงานของอารียา จินมหันต์อยู่ตรงที่ การศึกษากระบวนการการกลายมาเป็นแม่ที่เลี้ยงลูกโดยลำพังของกรณีศึกษาที่เป็นหญิงชนชั้นกลางคนหนึ่งว่ามีกระบวนการอย่างไร ท่ามกลางประสบการณ์ต่าง ๆ ในชีวิตที่ได้ประสบพบผ่านเธอได้มีการรับรู้การนิยามเรื่อง ความเป็น “แม่ที่ดี” ความเป็น “เมียที่ดี” และความเป็น “ผู้หญิงที่ดี” ของเธอ และเธอปรับใช้วิธี

การหรือหนทางที่เธอประทับประคองครอบครัวแบบแม่ที่เลี้ยงลูกโดยลำพังให้อยู่ได้ท่ามกลางครอบครัวที่เป็นแบบ พ่อ แม่ ลูก อย่างไร

แม้ว่าส่วนหนึ่งจะยังมีที่ท่าของการมองภาวะแม่เลี้ยงเดี่ยวว่าเป็นปัญหาอยู่ แต่งานในกลุ่มนี้มีน้ำเสียงในเชิงบวกมากกว่า โดยมองว่า แม่เลี้ยงเดี่ยวเป็นผู้หญิงที่มีลักษณะของผู้กระทำหน้าที่เข้มแข็ง สามารถฝ่าฟันความยากลำบากในการเลี้ยงลูกได้ มองผู้หญิงกลุ่มนี้ว่าเป็นบุคคลที่มีเรื่องเล่าในชีวิตของตนเอง

5. บทสรุป: งานศึกษาแม่เลี้ยงเดี่ยว เพื่อแม่หรือเพื่อใคร?

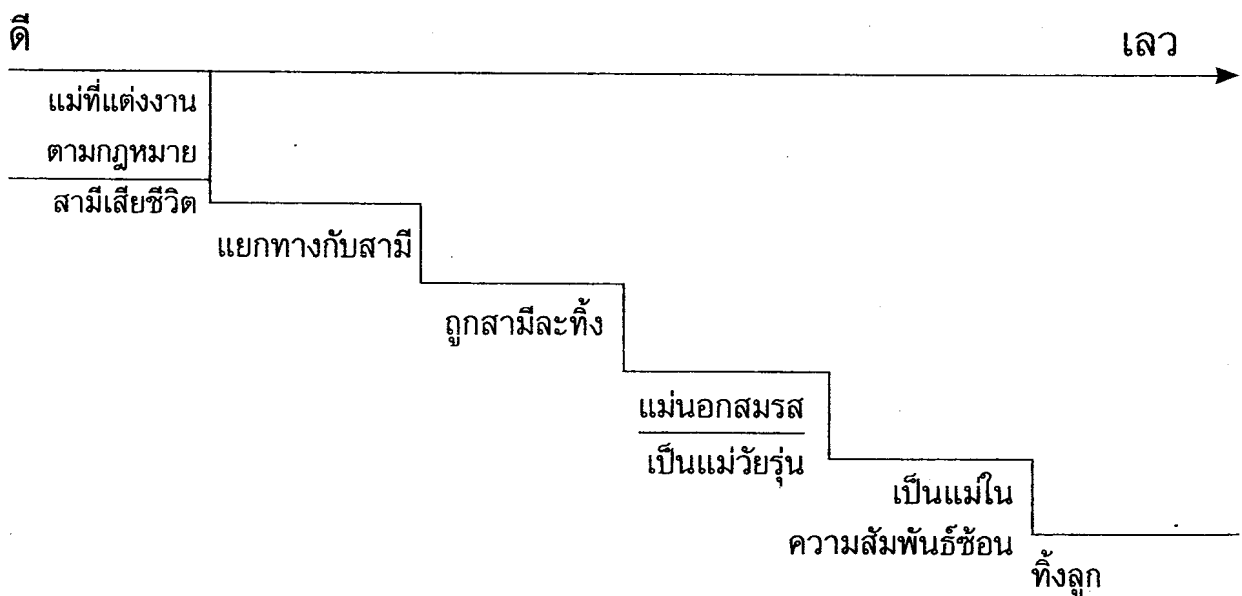
การศึกษาเอกสารทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับแม่เลี้ยงเดี่ยวในสังคมไทย พบว่ามีงานหลายชิ้นที่เผยถึงประเด็นที่น่าสนใจประการหนึ่ง นั่นคือจุดเน้นของการศึกษา โดยจะเห็นได้ว่า ส่วนใหญ่ของงานศึกษา เมื่อลงลึกไปถึงที่สุดแล้ว ส่วนที่สำคัญที่สุด (bottom line) ของงานไม่ได้อยู่ที่ตัวแม่เลี้ยงเดี่ยวเอง ยกเว้นงานของอารีญา ที่ศึกษาลงลึกถึงชีวิตของแม่ที่เลี้ยงลูกด้วยตัวคนเดียว งานส่วนใหญ่จะมีจุดเน้นที่อื่น อย่างเช่นที่ตัวลูก โดยงานในกลุ่มนี้ได้แก่ การศึกษาเพื่อหามาตรการช่วยเหลือเด็กที่มีปัญหาเนื่องจากการมีพ่อหรือแม่เพียงคนเดียว โดย นิตา ชูโต และคณะ (2545) หรืองานของเกศณี เกิดอนันต์ ที่กล่าวถึงมาแล้วข้างต้น ซึ่งทั้งหมดนี้ ล้วนเป็นการชี้ให้เห็นว่า ท้ายที่สุดแล้ว จุดสำคัญของอุดมการณ์ความเป็นแม่กลับไม่ได้อยู่ที่ตัวแม่ แต่อยู่ที่ตัวเด็กที่เป็นสิ่งมีชีวิตที่บอบบางและอ่อนแอ ซึ่งต้องการความเอาใจใส่อย่างมาก (Hirsch, 1989: 13-15)

และเนื่องจากเด็กถือเป็นทรัพยากรของสังคมโดยรวม ความเป็นแม่จึงถือเป็นหน้าที่หนึ่งต่อสังคมด้วยเช่นกัน ฉะนั้น การศึกษาวิจัยและงานเขียนเชิงวิชาการต่าง ๆ ที่กล่าวถึงปัญหาต่าง ๆ เกี่ยวกับแม่เลี้ยงเดี่ยว ไม่ว่าจะเป็นในแนวทางการให้ความช่วยเหลือ ระบบสนับสนุน หรือกระทั่งการศึกษาเชิงกระบวนการ ล้วนแล้วแต่มีเป้าหมายสูงสุดอยู่ที่การสร้างทรัพยากรที่มีคุณภาพให้กับสังคม มากกว่าที่จะมุ่งเน้นไปยังตัวแม่เลี้ยงเดี่ยวในฐานะที่เป็นปัจเจกบุคคล

“การแตกแยกของครอบครัวนับเป็นส่วนหนึ่งของความรุนแรงในสังคม ทั้งด้านเศรษฐกิจสังคม และจิตอารมณ์อย่างเชื่อมต่อกันเป็นลูกโซ่ หากไม่หาทางป้องกันหรือตัดวงจรไปเสียแต่ต้นมือ ก็อาจลุกลามไปสู่ พฤติกรรมไม่พึงปรารถนาต่างๆ โดยเฉพาะอาชญากรรมในระดับ ที่รุนแรงมากยิ่งขึ้น...” (นิตยา ชูโต และคณะ, 2545: 1)

“นับได้ว่าปัญหาของมารดานอกสมรสเป็นปัญหาที่สำคัญปัญหาหนึ่ง ที่ควรได้รับการดูแล ป้องกัน และแก้ไขปัญหาเป็นการเฉพาะหน้าและ ระยะยาวเพื่อไม่ให้เกิดซ้ำหรือมีความรุนแรงเพิ่มขึ้นเพราะจะเป็นการ เพิ่มปัญหาสังคมในรูปแบบอื่นๆ ต่อไปได้” (กมลวรรณ เปรมวิชัย, 2541: 5)

การวิเคราะห์งานศึกษาว่าด้วยแม่เลี้ยงเดี่ยว ทำให้เห็นว่า “ตัวตน” หรืออัตลักษณ์ของแม่ที่เลี้ยงลูกเพียงลำพังนั้นถูกประกอบสร้างจากหลายมุมมอง ที่ไม่ได้ถูกนำมาร้อยเรียงเข้าด้วยกันอย่างมีเอกภาพ จนสามารถสถาปนาขึ้นเป็น “วาทกรรมหลัก” เพียงวาทกรรมเดียวได้ ทว่า ยังมีจุดเหลื่อมซ้อนที่ทับกันอยู่ ทั้งนี้ทั้งนั้น วาทกรรมว่าด้วยแม่เลี้ยงเดี่ยวเองไม่สามารถตั้งอยู่อย่างโดดเดี่ยวได้ ทว่าจะเกี่ยวโยงกับอุดมการณ์ “แม่ที่ดี” ซึ่งอาจแบ่งระดับได้ ตามแผนผังต่อไปนี้

แผนผังความเป็นแม่ที่ดีนี้ช่วยแสดงให้เห็นถึงความหลากหลายของ
วาทกรรมที่ถูกผลิตขึ้นตามมุมมองที่มีต่อแม่เลี้ยงเดี่ยว และไม่ว่าแม่เลี้ยงเดี่ยว
จะถูกมองว่าเป็นกลุ่มคนที่บกพร่อง หรือกลุ่มคนที่สู้ชีวิตก็ตาม น้ำเสียงที่สะท้อน
ออกมาจากงานเขียนเชิงวิชาการ/งานศึกษาส่วนใหญ่ยังคงมองว่าการเป็นแม่เลี้ยง
เดี่ยวเป็นภาวะที่ไม่พึงประสงค์และเป็นปัญหาที่พึงได้รับการแก้ไข ซึ่งอาจเป็น
ผลมาจากการที่แนวคิดของงานเขียนเชิงวิชาการและงานศึกษาวิจัยส่วนใหญ่
ยังคงถูกครอบงำด้วยอุดมการณ์ครอบครัวแบบดั้งเดิมที่ฝังรากลึกอยู่ในสังคมไทย
มานาน

บรรณานุกรม

- กมลวรรณ เปรมวิชัย. **บริการในสถาบันสำหรับสตรีที่เป็นมารดานอกสมรส.** วิทยานิพนธ์สังคมสงเคราะห์ศาสตรมหาบัณฑิต (สังคมสงเคราะห์ศาสตร์) มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2541.
- เกศินี เกิดอนันต์. **การศึกษาการอบรมเลี้ยงดูเด็กของครอบครัวที่มีผู้ปกครองคนเดียวในกรุงเทพมหานคร.** วิทยานิพนธ์ (ค.ม.) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539.
- คณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ. **ครอบครัว.** กรุงเทพฯ: สำนักนายกรัฐมนตรี, 2537.
- ฉลาดชาย รมิตานนท์. “การศึกษาครอบครัวไทย: ข้อคิดและแนวทางการศึกษา”. **ในสังคมและวัฒนธรรมในประเทศไทย Thailand: Culture and Society.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, 2542.
- ชาลินี สุรียนเปล่งแสง. **ความสัมพันธ์ระหว่างการสนับสนุนทางสังคมและลักษณะการเป็นพ่อแม่ของพ่อแม่เลี้ยงเดี่ยวที่มีบุตรปฐมวัยในกรุงเทพมหานคร.** วิทยานิพนธ์ครุศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547.
- ณัฐฐิษา สนิทวงศ์ ณ ออยุธยา. **ปัจจัยเกื้อหนุนการฝ่าวิกฤติของครอบครัวพ่อ/แม่เลี้ยงเดี่ยว (การศึกษาเป็นรายกรณี).** คณะสังคมสงเคราะห์และสวัสดิการสังคม มหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ, 2548
- นันทิรา ขำภิบาล. **นโยบายเกี่ยวกับผู้หญิงไทยในสมัยสร้างชาติของจอมพล ป. พิบูลสงคราม พ.ศ. 2481-2487.** วิทยานิพนธ์ปริญญาโทเสนอต่อคณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. 2530.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. **สถาบันการหย่า ใน มติชนรายสัปดาห์** วันที่ 04 พฤษภาคม พ.ศ. 2550 ปีที่ 27 ฉบับที่ 1394. 2550.

- พิมพ์ร่ำไพ สุนทรารชุน. แนวทางการสร้างเสริมศักยภาพของแม่คนเดียว
ที่เลี้ยงลูก. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (สตรีศึกษา)
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2549.
- มาลี จิรวัดมนานนท์. กระบวนการเข้าสู่การเป็นครอบครัวแม่คนเดียว.
วิทยานิพนธ์สังคมสงเคราะห์ศาสตรมหาบัณฑิต (สังคมสงเคราะห์
ศาสตร์) มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2545.
- วารุณี ภูริสินสิทธิ์. “ความเป็นหญิงในสังคมไทย.” ใน ชูศักดิ์ วิทยาภัก (บก.),
สังคมศาสตร์. ปีที่ 12 ฉบับที่ 2, คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัย
เชียงใหม่ : 134-160. 2543.
- ศิริพร สุวรรณทศ. “ปัญหาเกี่ยวกับการหย่าร้างและการแต่งงานใหม่ของมารดา”
จุลสารศูนย์สุขวิทยา. ปีที่ 11 ฉบับที่ 1. 2531.
- ศุภลักษณ์ พฤทธิพงศ์สิทธิ์. “การปรับตัวของเด็กในครอบครัวหย่าร้าง”.
ใน การประชาสงเคราะห์. (หน้า 25-28). ปีที่ 39, ฉบับที่ 1 มกราคม-
กุมภาพันธ์. 2539.
- สายชล สัตยานุรักษ์. สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ การสร้าง
อัตลักษณ์ “เมืองไทย” และ “ชั้น” ของชาวสยาม. กรุงเทพฯ :
มติชน : 265-288. 2546.
- สุพัตรา ไบสมุทร. การประยุกต์ใช้แนวคิดการสนับสนุนทางสังคม ต่อการ
ให้บริการจากมารดานอกสมรส ศึกษาเฉพาะกรณีสหทัยมูลนิธิ.
วิทยานิพนธ์สังคมสงเคราะห์ศาสตรมหาบัณฑิตมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,
2543.
- สำนักงานกิจการสตรีและสถาบันครอบครัว กระทรวงการพัฒนาสังคมและ
ความมั่นคงของมนุษย์. “มหิดลเผยแพร่รูปแบบครอบครัวไทยกำลัง
เปลี่ยนแปลง”. (ระบบออนไลน์) แหล่งที่มา: <http://www.women-family.go.th/family/document/mahidol.pdf> (3 ตุลาคม
2552).

สำนักงานกิจการสตรีและสถาบันครอบครัว กระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์. รายงานวิจัยเรื่องการวิเคราะห์สถานการณ์และการศึกษานโยบาย/มาตรการในการให้ความช่วยเหลือครอบครัวที่มีลักษณะพิเศษ: ครอบครัวพ่อหรือแม่คนเดียว ครอบครัวพ่อแม่วัยรุ่น และครอบครัวเร่ร่อน ระยะที่ 1, มปท.: มปพ., 2550

สำนักวิจัยเอแบคโพลล์ มหาวิทยาลัยอัสสัมชัญ. “ผลการสำรวจภาคสนามเรื่องภาพลักษณ์ครอบครัวเลี้ยงเดี่ยวในสังคมไทยปัจจุบัน: กรณีศึกษาประชาชนทั่วไปในเขตกรุงเทพมหานครและปริมณฑล” (ระบบออนไลน์) แหล่งที่มา: <http://www.ryt9.com/s/abcp/2643/> (3 ตุลาคม 2552).

อรสม สุทธิสาคร. **ชีวิตคู่ (ไม่) รั้งกัน**. กรุงเทพฯ: สารคดี, 2546.

อารียา จินมหันต์. การกลายมาเป็นแม่ที่เลี้ยงลูกโดยลำพังในสังคมไทย: กรณีศึกษาหญิงชนชั้นกลางคนหนึ่ง. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต (สตรีศึกษา) มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. 2552.

อัจฉรา ยอดเพชร. การศึกษาปัญหาผู้หญิงที่ถูกสามีละทิ้ง ซึ่งมาขอรับความช่วยเหลือจากงานสงเคราะห์ครอบครัว กองสังคมสงเคราะห์ สำนักสวัสดิการกรุงเทพมหานคร. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต (สังคมสงเคราะห์) มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2520.

อัจฉรา อักษรวิทย์. การศึกษาเปรียบเทียบปัจจัยที่มีส่วนสนับสนุนความต้องการบุตรและความไม่ต้องการบุตรของมารดานอกสมรส : ศึกษาเฉพาะกรณี โรงพยาบาลราชวิถี กรุงเทพมหานคร. วิทยานิพนธ์สังคมสงเคราะห์ศาสตรมหาบัณฑิต (สังคมสงเคราะห์) มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2529.

Hirsch, Marianne. **The Mother/Daughter Plot: Narrative, Psychoanalysis, Feminism**. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press: 14-15, 163. 1989

Suwalak, Parichat. **Single Mother and Child Rearing: an Interpretative Study of Prajan Seenamngeon (Blue Moon)** by Suwannee Sukhonta. Master of Arts in English, Chiang Mai University, 2006.